

el-Mukâvemetü'l-Libiyye zıdde'l-gazvi'l-İlâli, Halep 1989; T. W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War Over Libya*, Leiden 1990; A. Martel, *La Libye: 1835-1990*, Paris 1991; J. Claude Zeltner, *Tripoli carrefour de l'Europe et des pays du Tchad: 1500-1795*, Paris 1992; Ali Abdullatif Ahmida, *The Making of Modern Libya*, New York 1994; İsrâfil Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri: 1911-1916*, Ankara 1995, tür.yer.; Ettore Rossi, "Trablus", *İA*, XII/1, s. 445-452; R. J. I. ter Laan, "Libiyâ", *Eİ²* (İng.), V, 758-759.

ORHAN KOLOĞLU

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Dinî Hayat, Mezhepler ve Tarikatlar.

Arap asıllı müslümanlar İslâm fetihlerinin ardından bölgeye yerleşmeye başladılar. Bölgenin yerli halkı Berberîler, İfrîkye Valisi Mûsâ b. Nusayr döneminde İslâmiyet'i kabul ettiler. Hâricîliğin en mütedil kolu olan İbâziyye, II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru bütün Kuzey Afrika'ya olduğu gibi Trablus bölgesine de yayılmaya başladı. Mâlikî mezhebi Zîrî emirlerinden Muiz b. Bâdis'in gayretleriyle bölgede yaygınlık kazandı. Osmanlılar'ın Libya'ya hâkim olmasından sonra Anadolu'dan gelen Türkler vasıtasıyla Hanefî mezhebi bölgeye girmiş oldu. İtalyan işgaline kadar (1912) gayri müslim nüfus, sayıları fazla olmamakla birlikte ticaretle uğraşmaları dolayısıyla etkili olan yahudiler, burayı vatan edinen Maltalı Katolikler ve Osmanlı tebaası Ortodoks Rumlar'dan ibaretti. İşgalin ardından on binlerce İtalyan çiftçisi buraya getirilerek verimli topraklara yerleştirildi. Ancak ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra bunların büyük çoğunluğu ülkelerine geri dönmek zorunda kaldı.

Libya'da Kâdiriyye, Ticânîyye, Arûsiyye, Halvetiyye, Derkâviyye ve Senûsiyye tarikatları yaygındı. Osmanlı idaresi zamanında Kuzey Afrika'da başlayan misyonerlik faaliyetlerine karşı en büyük mücadeleyi Senûsiyye tarikatı mensupları yürüttüler. Bu tarikat, bilhassa çöl ikliminin hâkim olduğu bölgelerde ismen var olan Müslümanlığın yeniden günlük hayatın bir parçası haline gelmesini sağladı. Senûsî şeyhleri, kurdukları zâviyelerde Libya'da ve Afrika içlerindeki birçok bölgede İslâm'ı yaymakla kalmadılar, aynı zamanda dinî eğitimi ve ticarî hayatı da destekleyip yönlendirdiler. Çok sayıda mahallî idareci bu tarikata intisap ettiği için mensupları sömürgecilğe karşı yapılan mücadeleyi geniş bir alanda yürütmek imkânı buldular ve mücadelelerini Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle XX. yüzyılın ilk yıllarında si-

lâhlı olarak sürdürdüler. Senûsîler, Fransa'nın güneyden Çad ve Nijer'i işgaline, ardından İtalya'nın kuzeyden bütün Libya'yı ele geçirme planlarına karşı Osmanlı askerleriyle birlikte yürüttükleri savaşta büyük başarılar kazandılar. Senûsî zâviyeleri genelde kabile hayatının güçlü olduğu Sirenayka, Trablus civarı ve Fizan'da yaygındı. Muammer el-Kaddâfî'nin 1969 yılında yaptığı ihtilâlin ardından Senûsî zâviyelerine sınırlama getirildi; tarikatın piri Muhammed es-Senûsî adına kurulan üniversite lağvedilerek buraya bağlı fakülte ve diğer bölümler Libya Üniversitesine bağlandı.

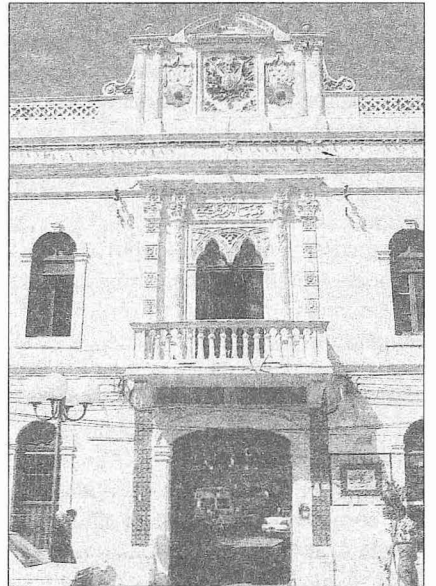
1970'li yılların başında yayımladığı *Yeşil Kitap*'ta siyasi fikirlerinin dayanağının Kur'an-ı Kerim olduğunu söyleyen Kaddâfî döneminde dine ağırlık veren devlet politikası izlenmeye başlandı. Hz. Peygamber'in vefatını başlangıç kabul eden takvim benimsendi. Kur'an okulları ve medreseler millîleştirilerek yeni sistemin fikirleri buralarda da halka anlatıldı. 1973 yılı Kasım ayında hukuk düzenini İslâm hukukuna uygun hale getirmek için çalışmalar başlatıldı ve 1977 yılındaki büyük halk kongresinde bütün kanunların Kur'an'a uygun olacağı kararı alındı. Yaklaşık on yıl siyasal ve sosyal reformlarını Kur'an'a dayandığını söyleyen Muammer el-Kaddâfî'nin 1970'li yılların sonundan itibaren siyasî ve iktisadî amaçlar uğruna İslâm kültürüne eleştiriler yöneltmeye başladığı belirtilmektedir.

2. İlmi Hayat, Eğitim ve Öğretim. Libya'da tarih boyunca çok sayıda âlim yetişmiştir. İslâm dünyasının birçok bölgesinde okutulan *el-Kâfi* adlı kitabının yanında çok sayıda eseri bulunan Ebû'l-Hasan İbnü'l-Münemmir, Libya'nın ilk önemli şairlerinden, *ed-Dürretü'l-ḥaḫire fi'l-muḫtâr min şî'rî şu'arâ'l-Cezîre* adlı eserin sahibi Ebû'l-Hasan İbnü'l-Veddânî, şiirlerinin çok az bir kısmı günümüze ulaşan Ebû'l-Hasan el-Hevârî et-Tarablusî, *Risâletü'l-kıyâs ve Risâletü'l-cihâd* adlı eserlerin yazarı Muhammed b. Ebû'd-Dünyâ, Arap dili ve edebiyatı yanında ensâb, hadis, fıkıh, kelâm alanlarında da yetişen ve özellikle *Kifâyetü'l-müteḥaffız* adlı eseriyle lugat konusunda önemli bir kaynak bırakan Ebû İshak İbnü'l-Ecdâbî, kasidelerden oluşan divanıyla tanınan mutasavvıf şair Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Behlûl, Amr b. Âs zamanından Ahmed Karamanlı dönemine kadar (1150/1737) Libya'nın tarihini ele alan *et-Tezkâr fi men meleke Tarâblus ve mâ kâ-*

ne biḥâ mine'l-aḥbâr adlı eserin müellifi ve aynı zamanda şair Muhammed b. Halîl Galbûn, Vali Ahmed Râsim Paşa devrine kadar geçen uzunca bir dönemin tarihini ve yetmiş kadar önemli şahsiyetin biyografisini ihtiva eden *el-Menḥelü'l-'azb fi târiḫi Tarâblusgarb ve Nefeḫâtü'n-nisrîn ve'r-reyḥân fi men kâne bi-Tarâblus mine'l-a'yân* adlı eseriyle tanınan Ahmed en-Nâib el-Ensârî, başta *el-Bâḫiş ve'l-faḫihu'l-muḫliḫ* olmak üzere fıkıh ve tasavvuf alanında yirmiden fazla eser yazmış olan Ali b. Abdüssâdık, *el-Fetâvâ kâmilîyye fi'l-ḥavâdişi'l-Tarâblusiyye* adlı kitabın müellifi Trablusgarp müftüsü Kâmil b. Mustafa, Endülüs asıllı olup son dönem Trablus şairleri arasında yer alan ve bir divanı bulunan Mustafa b. Zikrî bunlar arasında sayılabilir. Libya'da yetişen âlimler hakkında başlıca müracaat kaynakları içinde İbn Galbûn ve Ahmed en-Nâib el-Ensârî'nin yuvarında adı geçen eserleri dışında Ali Mustafa el-Misrâtî'nin *A'lâm min Tarâblus* ve Tâhir Ahmed ez-Zâvî et-Tarablusî'nin *A'lâmü Libyâ* adlı eserleri anılabilir.

Libya'da tarih boyunca Mâlikî âlimleri Trablus şehri ve çevresindeki yerlerde bulunan medreselerde, İbâzî âlimleri ise İbâzîliğin Kuzey Afrika'daki başlıca merkezlerinden Cebelinefûse'de eğitim görmüşlerdir. Endülüs'ün düşmesinden sonra Libya'ya göç eden müslümanlar arasın-

Medresetü'l-fünûn ve's-sanâiyî'l-İslâmiyye -Trablus

daki âlimlerin bölgenin bir ilim merkezi olmasına büyük katkıları oldu. Başşehir Trablus yanında özellikle Misrâte şehrindeki medreselerde ve zâviyelerde çok sayıda âlim yetişti. Mağribli âlimler hac seferleri sırasında Şeyh Ahmed Zerrûk Medresesi, Abdullah el-Mahcûb Medresesi gibi önemli ilim kurumlarına uğrayarak ders verdiler. Osmanlı idaresinin kuruluşundan İtalyan işgaline kadar geçen dönemde birçok bölgede medreseler açıldı. Trablus'un 1835'te İstanbul'a tekrar doğrudan bağlanmasıyla birlikte eğitim faaliyetlerine daha fazla ilgi gösterilmeye başlandı. Trablus'a i'dâdî-i mülkî, erkek ve kız öğrenciler için ilkokul ve rüşdiye, Maarif Nezâreti'ne bağlı Mekteb-i İrfân, Seydî Mısır'da Ziraat Mektebi ve dârülmualimîn bu dönemde açıldı. Ülkede gazetecilik de bu devirde başladı. Trablusgarp'ta biri Türkçe, diğerleri Arapça olmak üzere toplam sekiz gazete ve haftalık dergi neşredildi. Mekteb-i Fünûn ve Sanayi Matbaası ile Vilâyet Matbaası bu dönemde kuruldu. Vali Nâmık Paşa, Trablus'ta 1313 (1895) yılında Medresetü'l-fünûn ve's-sanâiyî'l-İslâmiyye adıyla bir okul açtı. Bu okul, el sanatları ve diğer meslek kollarında Libya'da günümüze kadar hizmet vermeye devam eden en önemli eğitim kurumlarından biridir. İtalyan işgalini takip eden yıllarda Anadolu'ya ve Suriye'ye göç eden çok sayıda Libyalı üst rütbeli asker, âlim ve devlet adamı gittikleri yerlerde çeşitli görevlere getirildi.

İtalyanlar, işgalden sonra ilk olarak 1936 yılında Trablusgarp'ta yönetimde görev alabilecek yerlileri yetiştirmek amacıyla Arapça eğitim veren bir okulun açılmasına izin verdiler. Bu okula öncelikle kendi idarelerinde çalışmayı kabul eden görevlilerin çocukları alındı. 1939'da ilk ve ortaokullarda 6754 Arap, 5297 İtalyan çocuğu öğretim görüyordu. Bağımsızlık sonrası 1950-1951 yıllarında okula giden çocuk sayısı 32.000'e yükseldi.

Bingazi'deki Beydâ'da bulunan Senûsî Zâviyesi 1952'de Dinî Araştırmalar Enstitüsü'ne dönüştürüldü. Başlangıçta sadece Edebiyat Fakültesi'nden ibaret olan Libya Üniversitesi ilk defa 1956 yılında Bingazi'deki melik sarayında İngiliz, Amerikan ve Mısırlı on profesör ve otuz üç öğrenciyle eğitime açıldı. Aynı şehirde 1958'de İktisat Fakültesi, Trablus'ta Bilim Fakültesi, 1962'de yine Bingazi'de Hukuk Fakültesi öğretime başladı. 1961'de Kral I. İdrîs, Bingazi Dinî Araştırmalar Enstitüsü'nü üniversiteye dönüştürerek dedesi

Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin adını verdi. Ülkede belli başlı üniversite ve yüksek öğretim kurumları şunlardır: Fâtih (Bingazi), el-Arab Tıp, Teknoloji, Kâr Yûnus (Garyanus), Sebha, Tehaddî, Ömer el-Muhtâr, Nâsır, el-Cebelü'l-garbî ve Derne üniversiteleri, Millî İdarî Enstitüsü (Trablus), Millî Posta ve Telekomünikasyon Enstitüsü (Trablus).

3. Dil ve Edebiyat. Aslen Cezayirli olduğu halde hac dönüşünde Fransız işgalinden dolayı ülkesine dönemeyen ve Libya'daki Osmanlı idarecilerinin büyük desteğini gördüğü için buraya yerleşen Muhammed b. Ali es-Senûsî, tarikat piri ve işgalcilere karşı direniş hareketinin lideri olmanın yanı sıra edebî eserleriyle de tanınmıştır.

XIX. yüzyılda Libya edebiyatında iki isim öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki İtalyanlar'a karşı Trablusgarp savaşına katılan Senûsî halifesi Muhammed es-Sünî, diğeri devlet adamlığı vasfı yanında Kuzey Afrika tarihinin İslâmî dönemi alanında yazdığı eserleri ve şiirleriyle tanınan Süleyman Paşa el-Bârûnî'dir. Muhammed b. Zikrî'nin II. Abdülhamid'e ve Mehdî es-Senûsî'ye methiye olarak yazdığı şiirleri onun eski Arap şiiri geleneğine bağlılığını göstermektedir. Aşka dair şiiri ise muhteva ve şekil bakımından dönemin Libya şiiri için bir yenilik sayılmaktadır.

İtalyan işgaliyle iki dünya savaşı arasındaki dönemde yetişen şairlerin çoğu geleneksel öğretim dışında İtalyan okullarında İtalyanca ve Türkçe eğitim gördüler. Ortaöğrenim sırasında bu iki dilden birinin edebiyatını ve özellikle şiirini okudular. Arap dilinin o dönemdeki meşhur temsilcilerinden Ahmed Şevkî, Ma'rûf er-Rusâfî ve Zehâvî'nin eserlerinden etkilendiler. Millî duyguları ağırlıklı olarak şiirlerine yansıtan bu dönem şairlerinden İbrâhim el-Usta Ömer, Ahmed eş-Şerîf ve Ahmed Refîk el-Mehdevî ülkelerinin İtalyan işgali süresince sürgünde yaşadıklarından bu durum şiirlerine de yansdı; bunlar daha çok sömürgecilğe karşı konuları işlediler.

Osmanlılar'ın son döneminde ve Trablusgarp savaşının ardından İstanbul'a çok sayıda Libyalı âlim ve devlet adamı gelmişti. İçlerinden geri dönenler varsa da çoğu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oldu. Bunlardan Senûsî şeyhi ve âlim Abdülâzîz el-İsâvî; *el-Feteva'l-Kâmilîyye* adlı eserin müellifi Trablusgarp müftüsü Kâmil b. Mustafa; tarih, felsefe, edebiyat ve hukuk dallarında Türkiye'deki gazete-lerde yazıları ve şiirleri yayımlanan, cami

ve medreselerde ders veren Ahmed b. Şetvân; II. Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen ve onun izniyle yaptırdığı tekke ve konağında tasavvuf erbabını toplayan Şeyh Zâfir el-Medenî; Libya'da modern müziğin öncülerinden olan ve 1923'te Türkiye'ye yerleştikten sonra bestekârlık ve eğitimcilik yapan Abdullah Cemâleddin el-Milâdî; Türkçe, Arapça ve Farsça yayımlanan *Âlem-i İslâm* dergisi müdürü Yûsuf b. Şetvân; Trablus'ta çıkarmaya başladığı *Rakîb* gazetesini savaştan sonra İstanbul'da devam ettiren Mahmûd Nedîm b. Mûsâ; yine Türkiye'deki gazete-lerde yazıları yayımlanan Osman el-Kizânî önde gelen isimlerdir.

Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra şiir yanında edebiyatın diğer alanlarında da eser veren yeni bir nesil yetişti. Bu neslin öncülerinden Ali Sıdkî Abdülkâdir'in Afrika'da ve Arap ülkelerinde sömürgecilğe karşı görüşlerini yansıtan şiirleri yanında aşk, hayat, kardeşlik, hürriyet konularını ele alan şiirleri de vardır. Muhammed el-Mehdî, Râşid Zübeyr es-Senûsî, Hâlid Zağbiye, Beşîr el-Hâşimî, Lutfi Abdüllatîf, Ali el-Fezzânî ve kadın şair Kevser Necm bu neslin diğer temsilcileri arasında yer almaktadır.

II. Dünya Savaşı öncesinde bazı denemeler bulunmakla birlikte hikâye türü Fuâd el-Kâ'bâzî, Mustafa el-Uceylî, Saîd es-Serrâc ve Ahmed Kınâbe'nin hikâyeleriyle Libya edebiyatına gerçek anlamda bu dönemde girdi. Aynı devirde yetişen Halîfe et-Tekbelî, Kâmil Hasan el-Makhûr, Ali Mustafa el-Misrâtî, Beşîr el-Hâşimî, Yûnus eş-Şerîf, İbrâhim el-Kûnî, Abdullah Güyirî gibi yazarlar hikâyelerinde genellikle ülkenin ve halkın sorunlarını ele aldılar. Libya edebiyatının ilk romanı ise Muhammed Abdülkâfî'nin *Beyne kal-beyn* adlı eseridir (Beyrut 1967).

4. Mimari. Libya mimarisi üzerinde Feniye, Grek, Roma, Bizans ve İslâm medeniyetlerinin tesiri açıkça görülür. Sahil şeridinde İslâm öncesi döneme ait medeniyetlere dair eserlerin harabelerine rastlanmakta, arkeolojik kazılarla bazı eserler ortaya çıkarılmaktadır. Fizan'da Garamant kavminin merkezi konumundaki Cerma'da önemli tarihî eser kalıntılarına rastlanmıştır. Libya'da İslâmî döneme ait eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunun başlıca sebebi, Fâtımîler'in merkezlerini Kahire'ye taşımalarının ardından Kuzey Afrika'da kendilerine bağlı hânedanların bağımsızlıklarını ilân etmeleri üzerine bunları cezalandırmak için bölgeyi tahrip etmeleridir. Yukarı Mısır'da ya-

Trablus'un
120 km.
güneydoğusundaki
Leptis Magna'da
Roma kalıntıları

şayan Benî Hilâl ve Benî Süleym gibi bedvî Arap kabileleri, Fâtımîler'in tahrikiyle Berka'dan batıya doğru ilerleyip girdikleri her yeri yıktılar. Böylece bütün Kuzey Afrika'da olduğu gibi Trablusgarp'ta da dört asırda oluşan Berberî-İslâm medeniyetinin güzel örnekleri ortadan kalktı. Eyyübîler döneminde Trablusgarp bölgesine gönderilen emirlerden Şerefeddin Karakuş'un seferleri esnasında da büyük zarar gören Libya, asıl yıkımı Sicilya'dan gelen Normanlar ve Endülüs'ün düşmesinden sonra bilhassa başşehir Trablus ve civarını işgal eden İspanyollar zamanında gördü.

Günümüzde yapılan arkeolojik kazılar da Akdeniz sahilinde Fâtımîler dönemine ait Medînetüssultân ve Ecdâbiye'de IV. (X.) yüzyıl eseri bir cami ve kale kalıntısı bulunmuştur. Bu camide mevcut hat örnekleri halen Sirenaika (Şahhât) Müzesi'nde sergilenmektedir. Antik Leptis Magna şehrinin güneyindeki tepe üzerinde yer alan ve halk arasında Kasrû'l-hammâm denilen hisarda mevcut kitâbeden burasının bedvî Araplar'ın istilâsına karşı mahallî bir idareci tarafından Roma-Bizans dönemine ait bir yapı üzerinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şerefeddin Karakuş'un bugün Kargariş (Kırkkariş) adıyla bilinen, başşehir birkaç mil uzaklıktaki köyde yaptırdığı hisarın kalıntıları zamanımıza ulaşmıştır. Ülkenin diğer bölgelerinde de farklı mimari özelliklere sahip tarihî eser örneklerine rastlanmaktadır. Trablusgarp bölgesinde bulunan 862 (1458) tarihli bir türbenin taşı Libya'daki en eski kitâbe olarak kabul edilir. Berka bölgesinde yer alan iki mermer sütun parçasındaki kitâbeler bunların Fâtımî eserlerinin kalıntıları olduğunu göstermektedir. Amr b. Âs'ın Trablus'a kadar geldiği ve ülkedeki en eski eserlerden biri

sayılan Nâka Camii'ni inşa ettirdiği rivayeti yaygındır. Bu caminin Fâtımîler devrinde yapıldığı da nakledilmektedir.

Libya'da günümüzde mevcut mimari eserlerin tamamına yakını Osmanlı dönemine aittir. Libya mimarisi coğrafi konumu gereği bir taraftan Osmanlılar vasıtasıyla doğudaki müslüman Araplar'dan, diğer taraftan buraya göç eden Endülüslüler'den ve Mağrib ülkeleri içinde kendine mahsus yeri olan Tunus'tan etkilenmiştir. Osmanlılar'ın Libya'daki inşa faaliyetleri buraya gönderilen ilk vali Hadım Murad Ağa tarafından başlatıldı. Murat Ağa idarî merkez haline getirdiği Tâcûrâ'da kale, burç, cami, medrese ve su kuyusu yaptırdı. 1551-1912 yılları arasında yaklaşık dört asır boyunca Osmanlılar Trablusgarp eyaletine çok sayıda cami, medrese, çarşı, han, hamam ve hastahane, kale ve burç inşa ettiler. Libya'nın esaslı şekilde imarına daha çok Dayılar döneminde (1603-1711) önem verildi. Mehmed Dayı ile Osman Dayı zamanında şehir tahkim edildi ve ikişer katlı binalar yapıldı. Türk Çarşısı'nın inşası da Mehmed Dayı döneminde tamamlandı. Şehre yeni bir cami yapıldı ve diğer çarşılar düzenlendi. Karamanlı hânedanı devrinde de (1711-1835) Trablusgarp eyaletinde çok sayıda mimari eser inşa edildi. Bu dönemi başlatan Ahmed Bey kendi adına cami, medrese ve han yaptırdığı gibi buralara içme suyu da getirtti.

Trablusgarp'ın 1835 yılında doğrudan İstanbul'a bağlanmasıyla inşa faaliyetleri daha da arttı. Kale, kışla ve koğuş, karakol, burç gibi askerî mekânlar; medrese, mektep, rüşdiye, idâdî, ilkokul gibi eğitim kurumları; karantina, askerî hastahane ve II. Abdülhamid'in emriyle 1898 yılında yaptırılan Gurebâ Hastahanesi gibi sağlık tesisleri; cami, tekke ve türbe

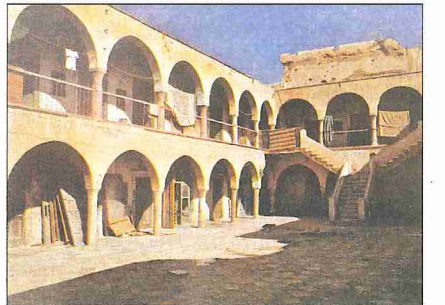
gibi dinî yapılar; yol, liman, posta ve telegraf gibi ulaşım ve taşımacılık yatırımları; ticarî, zirai ve meslekî alanlarda eyaletin ihtiyaç duyduğu binalar yapıldı.

Osmanlı dönemi Libya mimarisinde büyük bir değişiklik meydana getirdi. Cami ve mescidlerde merkezî yapı ve merkezî kubbe esas alınarak mekân birliği sağlanması, taş işçiliği, mermer ve alçı süsler, ahşap oyma sanatı Osmanlı mimari unsurlarıdır. Libya'daki tarihî eserler, doğrudan İstanbul'daki cami ve mescidlerden etkilenmekle birlikte geleneksel Mağrib mimarisine ve diğer eyaletler arasındaki etkileşime de işaret etmektedir. Camilerin mihrapları renkli taş işlemeciliğinin güzel örneklerini yansıtır. Camiler birer külliye olarak planlanmış, etraflarında medreseler, hamamlar, türbeler ve dükkânlar yapılmıştır. Minareler farklı mimari tarzlarda inşa edilmiştir.

Bölgenin ticaret merkezlerinden Trablus'ta ticarî hayatın en önemli mekânları olan hanlar (bedestenler) Osmanlı döneminde XVIII-XIX. yüzyıllarda yapılmıştır. Bu mekânlar giriş eyvanı ve kemerlerle çevrili avludan ibaret iki katlı binalardır; birinci kat daha ziyade depo için kullanılmakta, üst katta tüccarların odaları bulunmaktaydı. İş yerleri avluya bakacak şekilde sıralanmıştı. Eski şehrin caddeleri dar ve çok düzgün olmayan taş döşeli olup iki yanda çarşılar ve dükkânlar yer almaktadır. Türkler tarafından yapılan evler genelde geniş iç avlulara sahiptir.

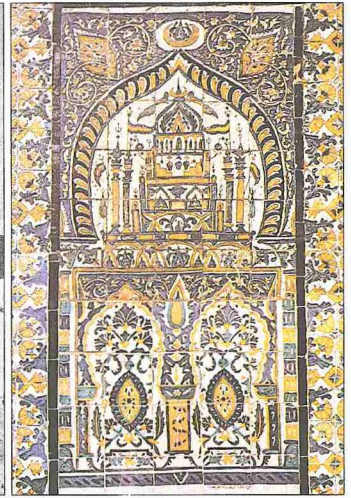
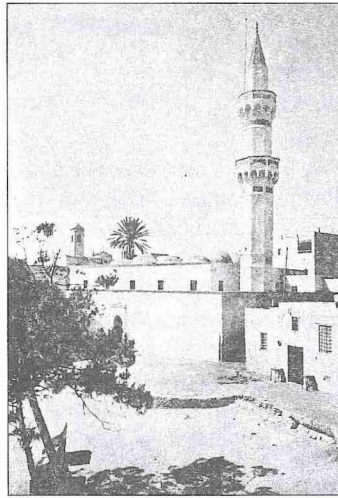
1890 tarihli Trablusgarp eyaleti salnâmesine göre burada dokuz cami, on sekiz mescid ve yirmi iki tekke bulunmaktaydı. Bütün camiler içerisinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Bingazi'deki Osman Buklâvuz ve Atik Camii merkezî

Trablus'ta Osmanlı dönemine ait bir han

tek kubbeli yapılarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu eyalette Osmanlı öncesi döneme ait önemli camilerin başında, dört sütun üzerine oturan iki kubbeli ve mihrabı ile Mağrib mimarisinin güzel örneğini yansıtan Trablusgarp'taki Hârûbe Camii gelmektedir. Osmanlı devrinde yapılan veya tamir edilen belli başlı camiler şunlardır: Nâka Camii. 916'da (1510) İspanyollar tarafından tamamen yıkılmış, 1019'da (1610) eski mimarisine uygun tarzda beylerbeyi Sefer Dayı tarafından kırk iki kubbeli olarak yeniden inşa edilmiştir. Murad Ağa Camii. Tâcûrâ'da bulunan camiyi Hadım Murad Ağa yaptırmıştır. Mağrib mimariyle karışık tarzı ve çok sayıda kubbesiyle bölgenin en büyük camisi olup yanındaki medreseyle birlikte bir külliye oluşturur. Turgut Reis Camii. Turgut Reis, 958'de (1551) Trablusgarp'ta cami ile hamam ve dükkânlardan oluşan bir külliye inşa ettirmişti. Cami 1013'te (1604) Ali Bey tarafından yeniden yaptırılırken ilk özelliğini kaybetmiştir. Bununla birlikte "T" şeklindeki mimariyle Anadolu camilerinin bir örneğini temsil etmektedir. II. Dünya Savaşı esnasında tahrip edilen cami, bağımsızlığın kazanılmasından sonra yapılan restorasyon çalışmaları sırasında da mimari özelliklerini kaybetmiştir. Cami bugün son derece bakımsız bir haldedir. Kabristanında bulunan Turgut Reis Türbesi önemli ziyaretgâhlardandır. Osman Paşa Medresesi ve Camii. Turgut Reis Ca-

Trablus'ta
Gürcü Camii
ve camideki çini
panolardan biri

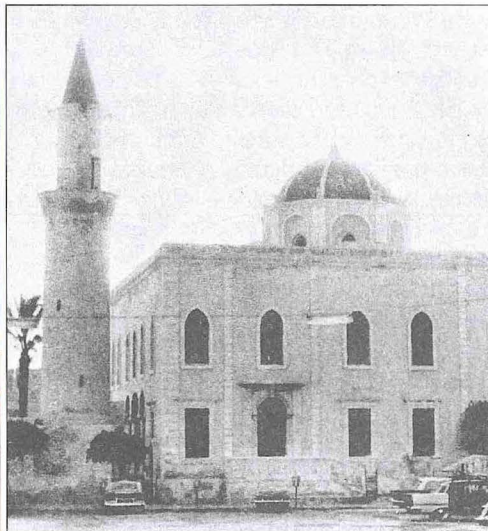
mii'nin bulunduğu cadde üzerinde yer alan medrese ve camiyi Trablusgarp Valisi Sakızlı Osman Paşa 1065'te (1655) inşa ettirmiştir. Hamamı, türbesi, hanı, mezarlığı ve diğer vakıf eserleriyle bir külliye oluşturmaktadır. Mehmed Paşa Camii. 1110'da (1698-99) Mehmed Paşa tarafından Trablusgarp'ta inşa ettirilen caminin kapıları ince taş işçiliğinin en güzel örneklerindendir. Karamanlı Ahmed Bey Camii ve Medresesi. Karamanlı hânedanının kurucusu Ahmed Bey'in yine Trablusgarp'ta 1736 - 1738 yıllarında yaptırdığı cami diğer unsurlarıyla birlikte bir külliye niteliği taşımaktadır. Günümüzde başşehirin en güzel camisidir. Mescidü'l-atık (Câmiu'l-kebîr). Karamanlı

hânedanından Mehmed Bey'in Derne'de 1735'te inşa ettirdiği caminin kırk iki kubbesi ve kırk beş mermer sütunu bulunmaktadır. Osmanlı döneminde Libya'da yapılan en büyük camidir. Câmiu'l-atık (Câmiu'l-kebîr). Bingazi'de XVI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen cami Vali Tâhir Paşa (1893-1904) tarafından yeniden inşa ettirmiştir. Reşid Camii (1884). Bugün Mescidü'l-magâr olarak bilinen camiyi Bingazi Valisi Reşid Paşa eski Ebû Garâre Camii'nin yerine yaptırmıştır. Gürcü Camii. XIX. yüzyılın başlarında Trablusgarp'a yerleşen Gürcü asıllı tüccar Mustafa Bey tarafından 1833 yılında inşa ettirilen caminin minaresi Türk mimari tarzının güzel örneklerindendir.

Roma dönemi kalıntıları üzerinde yapılan Trablusgarp Kalesi (Sarâyü'l-hamrâ) birbirine kemerli koridorlarla bağlı farklı kısımlardan oluşmaktadır. İçeride çok sayıda avlu olup ortalarında taştan çeşmeler, bir kısmı Roma ve Bizans kalıntısı kemerle çevrili revaklar bulunmaktadır. Kale Osmanlı döneminde Turgut Reis tarafından tamir ettirilmiş, XIX. yüzyılda Vali Aşkar Ali Paşa ve Ahmed İzzet Paşa dönemlerinde büyük onarımlar geçirmiştir.

1835'te Karamanlı hânedanına son verilerek Trablusgarp'ın idaresinin İstanbul'a doğrudan bağlanması üzerine buraya tayin edilen valiler çeşitli binalar yaptırdılar. 1868 yılında Vali Ali Rızâ Paşa Trablus'a bir muvakkithâne, suyu şehir dışından getirilen büyük bir çeşme ve Urfella kazasına bir köşk; Vali Ahmed İzzet Paşa eyalet merkezine sanat okulu, Gurebâ Hastahanesi, rüşdiye mektebiyle limandaki feneri ve Hamidiye adlı kapalı çarşığı inşa ettirdi. Uzun yıllar burada vali olarak kalan Ahmed Râsim Paşa (1878-

Trablus'ta Mevlây Muhammed Camii ile Bingazi'deki Câmiu'l-Atık - Libya

1893) askerî rüşdiye binasını yaptırdı, ilk defa borularla şehre su getirtti. Sıbyan mektebi, kız mektebi, şehir dışında altmış sekiz dükkânlık Hamidiye Çarşısı, Hums, Cifâre, Sûkne ve Şâtî'deki hükümet konakları, askerî kışlalar, çeşmeler ve vilâyet merkezindeki 100 yataklı Gurebâ Hastahanesi onun inşa ettirdiği çok sayıdaki eser arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Bek en-Nâib el-Ensârî et-Tarablusî, *el-Menhelü'l-azb fi târihi Tarâblusgarb*, İstanbul 1317, tür.yer.; Mahmud Naci – Mehmed Nuri, *Trablusgarb*, İstanbul 1330/1914, s. 69-72, 102-103, 135, 138, 141, 151, 158-159; E. E. Evans – Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949, tür.yer.; Zeynelâbîdîn Mûsâ, *el-Libiyûn fi Sûriyâ*, Dimaşk 1952, tür.yer.; Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s. 119, 124, 157-158, 165, 168-169, 395; A. L. Tibawi, *Islamic Education: Its Traditions and Modernization into the Arab National System*, London 1972, s. 149-157; G. Missana, *el-Mi'mârü'l-İslâmî fi Libyâ* (trc. Alî es-Sâdik Hüseyin, nşr. Mustafa el-Acîlî), [baskı yeri yok] 1973; Nouredine Sraieb, "Introduction à la connaissance de la littérature libyenne contemporaine", *La Libye nouvelle rupture et continuité*, Paris 1975, s. 231-258; J. M. Cuoq, *Les musulmans en Afrique*, Paris 1975, s. 45-55; A. Hutt – G. Michell, "Old City of Tripoli", *Islamic Art and Architecture in Libya*, London 1976, s. 5-7; Ali Mustafa el-Misrâtî, *Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Sosyal Bağlar* (trc. Vecdi Gedik), Ankara 1981, s. 33-36, 42-43; a.mlf., *A'lâm min Tarâblus*, Bingazi 1986, tür.yer.; Mahmud Ali, *Trablusgarp'ta Osmanlı İnşa Faaliyetleri: 1850-1911* (doktora tezi, 1982), İÜ Ed. Fak., tür.yer.; Teysîr b. Mûsâ, *Kifâhü'l-Libiyûn es-siyâsi fi bilâdi's-Şâm* (1925-1950), Trablus 1983, tür.yer.; Enîs Servet el-Asyûti, "Coran conte le Coran: A propos du mariage selon le livre vert de Mu'ammer al-Qaddâfî", *Le Maghreb musulman en 1979* (ed. C. Souriau), Paris 1983, s. 13-39; H. Bleuchot, "Notice sur les awqâf libyens de 1969 à 1978", a.e., s. 397-400; F. Burgat, *L'Islamisme au Maghreb: la voix du Sud*, Paris 1988, s. 170-182; M. Hiskett, *The Course of Islam in Africa*, Edinburg 1994, s. 48-50; M. K. Deeb, "Military Islam and Its Critics: The Case of Libya", *Islamism and Secularism in North Africa* (ed. J. Ruedy), Washington 1996, s. 187-197; J.-L. Triaud, *La légende noire de la Sanûsiyya*, Paris 1996, I-II, tür.yer.; Ali Mes'ûd el-Belûşî v.dğr., *Mevsû'âtü'l-âşâri'l-İslâmiyye fi Libyâ*, Trablusgarp 1998, II, tür.yer.; R. B. St. John, *Historical Dictionary of Libya*, London 1998, s. 48; Nâsirüddin Muhammed eş-Şerîf, *el-Cevâhirü'l-iklîliyye fi a'yânî 'ulemâi Libyâ mine'l-Mâlikîyye*, Amman 1999, tür.yer.; Ammâr Cühaydir v.dğr., *Medresetü'l-fünûn ve's-sanâ'î'l-İslâmiyye bi-Medineti Tarâblus fi mi'eti 'âm*, Bingazi 2000, tür.yer.; R. Allen, *An Introduction Arabic Literature*, Cambridge 2000, s. 8, 188; Ali Saim Ülgen, "Trablusgarp'ta Turgut Reis Mîmârî Manzûmesi", *VD*, sy. 5 (1962), s. 87-92; A. Lézine, "Sur deux châteaux musulman d'Ifrîqiya", *REI*, XXXIX (1971), s. 87-103.

AHMET KAVAS

LICHTENSTADTER, Ilse (1907-1991)

Yahudi asıllı Alman şarkiyatçısı.

Hamburg'da doğdu. Önce yahudi, ardından hristiyan okullarında okuyarak orta öğrenimini tamamladı ve bir süre öğretmenlik yaptı. Daha sonra Frankfurt Üniversitesi'ne girdi; burada Josef Horovitz, Johann W. Fück, Richard Ettinghausen ve Paul Tillich gibi hocaların öğrencisi oldu. Öğrencilik yıllarında yahudilerle müslümanlar arasındaki münasebetlere ilgi duydu ve bu konu üzerine çeşitli yazılar yayımladı. 1931'de bugün dahi konusunda örnek araştırma sayılan "Das Nasîb der altarabischen Qaside" adlı teziyle (*İslamica*, V/1 [1931], s. 17-96) doktor unvanı aldı. Bu çalışmasında eski Arap kasidelerinin başlangıcındaki nesîb denilen tasvir kısımlarını incelemiştir. 1933 yılı başında Naziler'in iktidara gelmesi üzerine İngiltere'ye gitti ve iki yıl süreyle Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Queen's College'in Doğu Dilleri Bölümü'nde kütüphaneci olarak çalıştıktan sonra Oxford Üniversitesi'nin akademik kadrosuna geçti. Aynı yıl Câhiliye dönemi Arap kadınının savaşlardaki rolünü incelediği *Women in the Aiyâm al-'Arab* adlı kitabı Royal Asiatic Society tarafından bir ödül neşri (prize publication) olarak yayımlandı. 1937'de Oxford Üniversitesi'nde, Câhiliye ve ilk İslâm dönemleri için önemli bir kaynak teşkil eden Bağdatlı nahivci Muhammed b. Habîb'in *Kitâbü'l-Muhabber*'ini kısmen neşre hazırlayarak ikinci bir doktora daha yaptı. G. Levi Dellâ Vîda'nın nezaretinde sürdürdüğü çalışma sonucunda kitabın tam metnini 1943'te Hindistan - Haydarâbâd'da neşretti.

1938'de Amerika'ya giden Lichtenstadter New York'a yerleşti ve buradaki Jewish Theological Seminary'de bulunan meşhur Judaica koleksiyonunun katalogunu hazırladı. Daha sonra Arthur Pope tarafından New York'ta kurulan Asia Institute'te Arap edebiyatı ve İslâm kültürü okutmaya başladı; 1945'te doçentliğe, 1951'de profesörlüğe yükseldi. Bu dönemde Gustave Edmund von Grunebaum ve Franz Rosenthal gibi şarkiyatçılarla dostluk kuran Lichtenstadter 1950-1951 yıllarında İslâm dünyasına seyahatler yaptı. Mısır'da kaldığı yedi aylık sürenin beş ayını bir köyde kadınların içinde bulunduğu şartları ve kızların gördüğü ilk eğitimi incelemekle geçirdi. Ardından konferans vermek üzere Pakistan ve Hindis-

tan'a gitti. Bu sırada özellikle Pakistan'da tanıştığı entelektüeller onu derinden etkiledi ve buradaki gözlem ve incelemeleri, en büyük eseri olan *Islam and the Modern Age* (London 1959) adlı kitabını telif etmesine yol açtı. Önsözünü Pakistanlı siyasetçi Zafirullah Han'ın yazdığı iki bölümlük eserin birinci bölümünde İslâm'ın esasları, kültür temelleri, İslâm öncesi Arap topluluğu, dinî ve içtimaiî esaslar ve Arap düşüncesinin dayandığı temel ilkeler, ikinci bölümünde modernizm karşısında müslümanların konumu, sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar, evlilik ve aile kurumu, eğitim, İslâm ve milliyetçilik, İslâm'da modern düşünce ve Doğu ile Batı'nın buluşması üzerinde durulur. Kitap, Abdülhamîd Selîm tarafından *el-İslâm ve'l-âsrü'l-hadîs tahlîlîen ve takyîmen* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (Kahire 1981).

1953-1959 yılları arasında New York Üniversitesi'nde çalışan Lichtenstadter daha sonra Harvard Üniversitesi'ne geçti ve Sir Hamilton Gibb'in başkanlık ettiği Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nde Arapça okutmaya başladı; 1974'te bu üniversiteden emekliye ayrıldı. Emekliliğinden iki yıl önce Twayne Publishers yayıncılık şirketinin klasik Arap edebiyatı dizisinin editörlüğünü üstlenmiş ve Wheeler M. Thackston'un Kisâî'den yaptığı *Kıssaşü'l-enbiyâ*' tercümesi, Richard McCarthy'nin bir Gazzâlî antolojisi olan *Freedomand Fulfilment*'i gibi Arap edebiyatının önemli eserlerinin açıklamalı tercümelerini çıkarmıştı. Son eseri *Introduction to Classical Arabic Literature* 1974 yılında bu dizide basıldı. Lichtenstadter'in ayrıca *İslâm Ansiklopedisi* gibi bazı ansiklopedilerde yayımlanmış maddeleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Zysow, "Ilse Lichtenstadter", *MESA Bulletin*, XXV (1991), s. 308-310; A. Schimmel, "In Memoriam Ilse Lichtenstadter", *WI*, XXXII (1992), s. 173-176.

MEHMET KANAR

LIGETI, Lajos (1902-1987)

Macar Türkologu ve Moğol dili uzmanı.

Balassagyarmat'ta doğdu. Adı Fransızca ve İngilizce kaynaklarda Louis şeklinde kaydedilir. Budapeşte Eötvös Loránd Üniversitesi'nde klasik filoloji ve Zoltán Gombocz, Gyula Nemeth gibi Türkologlar'dan Türkoloji okudu. Kırgız kavim adı-